

ВІДПОВІДІ НА РЕЦЕНЗІЇ

Володимир КУЛІКОВ
Ірина СКЛОКІНА

«...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак)

*Володимир Куліков – кандидат історичних наук,
запрошений викладач Центрально-Європейського університету в Будапешті.*

*Ірина Склокіна – кандидатка історичних наук,
дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів).*

Донбас, як і багато постіндустріальних регіонів у світі, має свою «чорну легенду», що зумовлена передусім деіндустріалізацією, але в українському випадку також підсилена пограничним розташуванням регіону і відповідним уявленням про більш мішаний порівняно з іншими регіонами склад населення. Хоча іншування Донбасу (і його опис як «відмінного», «далекого», «екзотичного» тощо) було помітним процесом ще задовго до російсько-української війни (2014–?)¹, саме ця подія сприяла формуванню дискурсу про Донбас як есенційно відмінний чи навіть «чужий», адже це єдиний регіон, крім анексованого Криму, де після Майдану і втечі президента Віктора Януковича вийшло втілити сепаратистський сценарій на тлі іноземного вторгнення. Есенціалізація «Донбасу» як монолітного простору із однаковими й одвічними характеристиками спричиняла опір частини інтелектуалів (тут передусім згадаємо статтю Андрія Портнова²), а дехто з них, як-от Олена Стяжкіна, абсолютно обґрунтовано закликає до відмови від уживання терміна «Донбас» як суто радянської пропагандистської конструкції, що зводить регіон тільки до шахтарства (буквально Донецького кам'яновугільного басейну)³.

¹ Зокрема, ще на поч. 2014 р. Марта Студенна-Скруква писала щодо 1990–2000-х рр., що є певна складність у вписуванні Донбасу в український національний наратив у його вузькій селянськоцентричній народницькій версії: Marta Studenna-Skruckwa, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej* (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014).

² Зокрема: Андрей Портнов. «Донбасс как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы во время войны» *Неприкосновенный запас*. 110, № 6 (2016): 103–18.

³ Елена Стяжкина. «Донбасс не вернется в Украину, потому что Донбасса не существует» (3.11.2014), доступ 06.01.2019, <https://reinvent.platfor.ma/elena-styazhkina/>

Попри ці критичні голоси, російсько-українська війна спровокувала своєрідну телеологічну переорієнтацію, коли українські (і не тільки) історики, інтелектуали та журналісти почали описувати історію і сучасність Донбасу як «траєкторію катастрофи», тобто лише з перспективи сьогодення сумного сьогодення та уявних «закономірностей», що до нього призвели, не враховуючи усіх суперечливих тенденцій розвитку, специфічності історичного моменту 2014 р. та імпровізаційної спонтанності подій, які тоді розгорталися – і не лише на Донеччині й Луганщині, а й на Харківщині, Одещині, Херсонщині... Такий підхід, мітологічний та аісторичний у своїй суті, лише підсилював «чорну легенду» Донбасу та аж ніяк не сприяв ані науковому поясненню подій, ані суспільному діалогу. Історія Донбасу поставала тут у парадоксальному ключі: з одного боку, як одвічна українська земля, яка просто пішла з правильного історичного шляху на манівці, а з другого боку – як глибоко девіантна, ні на що не схожа, сповнена потворних рис. Очевидно, що тут відіграли свою роль також соціальне дистанціювання (зверхнє прагнення культурної еліти відмежуватися від людей фізичної праці, із якими асоціюється регіон), політичні чинники (асоціація регіону із режимом Януковича), поколіннєві відмінності (соціалізація молодшого покоління в суспільстві споживання, для якого індустрія є «немодною»), національні стереотипи (боротьба між баченнями української нації як інклюзивної чи як гомогенної в умовах війни) тощо, тощо. Очевидно також, що говоріння про Донбас як «Інший» («радянський», «відсталій», «занедбаний», «бандитський», «некультурний»...) насправді стало працювати як психологічне перенесення (кажучи метафорично, «підсвідоме витіснення») усіх тих негативних рис, які типові для цілої пострадянської України, на лише одну її частину.

На цьому тлі поставала книга «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»⁴, робота над якою розпочалася задовго до подій війни. У цій книзі група авторів спробувала подолати тенденційну історіографічну «чорну легенду» Донбасу двома способами: через застосування категорії «мономіста» (що робить приклад Донбасу порівнюваним із багатьма іншими регіонами і спільнотами у світі) та через акцент на аналізі візуальних репрезентацій індустріалізації, що дозволяють вписати історію регіону в ширший контекст історії медій, урбанізації, модернізації і пропаганди в кінці XIX–XXI ст. в усьому світі.

Ці два інструменти, які ми запропонували у книзі, аж ніяк не претендують на вичерпність висвітлення теми історії Донбасу. Наша книга стосується дуже специфічного типу поселень, які, безумовно, значно еволюціонували у XX ст., адже багато мономіст (про що ми пишемо на с. 178–82) перетворилися на розвинені поліфункційні центри. Обличчя цього регіону у др. пол. XX – на поч. XXI ст. вже зовсім не визначалося лише мономістами, хоча, як ми намагалися показати, тривкість певних рис *company town* є очевидною. Так само у цій книзі ми не

⁴ Михайло Ільченко та ін.; В. Куліков, І. Склокіна, ред., *Праця, виснаження, успіх: промислові мономіста Донбасу* (Львів: ФОП Шумилович, 2018).

описували сільський Донбас, який становить значну частину регіону і про який так виразно і влучно говорить саме зараз низка наукових і художніх текстів⁵.

Не дивно, що під час деяких презентацій нашої книги в містах на сході України⁶ в аудиторії лунала думка: цей підхід – наголошення того, що в усьому світі на певному етапі мономіста стали важливим інструментом індустріалізації та модернізації – навіть певною мірою нівелює «унікальність» Донбасу, тобто це невловне (інтер)суб’єктивне відчуття, що великою мірою визначає прив’язаність до місця, специфічний досвід життя в конкретній місцевості. Безумовно, визнання неунікальності (чи «нормальності») історії мало би відкривати можливості порівняльної перспективи та застосування міжнародного досвіду для вирішення проблем регіону. Але як разом із тим зберегти розуміння локальної специфіки та почуття «генія місця»? Як показати неодноманітність індустріального регіону, а кожен міський організм – як поєднання специфічних акторів у конкретному часі та місці? А водночас як разом із визнанням відмінностей допомогти побачити ширший і спільний контекст?

У цьому тексті ми б хотіли ще раз наголосити, у який спосіб фокус на категорії мономіст, а також звернення до візуальних джерел може допомогти розібратися із кількома складовими «чорної легенди» Донбасу. Ми скористаємося при цьому текстом Алли Петренко-Лисак, що є яскравим прикладом відтворення цієї «чорної легенди», а подекуди, на жаль, навіть очевидного hate speech. На противагу до «посилення мітів», щодо якого зізнається Авторка у кінці свого тексту, ми хотіли запропонувати не так «історію, якою вона була насправді», але радше критичний погляд на те, у який спосіб міти самі ставали чинниками історії, а також які підходи та питання ми можемо застосувати, щоби відійти від самої логіки бінарних опозицій і відповідного чорно-білого примітивізованого погляду.

Історіописання про донбаські промислові міста, як і про подібні промислові поселення в інших регіонах світу, розвивалось кількома паралельними

⁵ Олена Боряк, упор., *Мар’їнка: етнокультурний портрет українського селища на Донеччині кінця 1920-х рр.* (Київ: ТОВ Видавництво “Кліо”, 2017); Вікторія Волошенко, «Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам’яті “краю вугілля та металу” другої половини ХХ – початку ХХІ ст.», *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* (Інститут історії НАНУ), Т. 19, № 2 (2009): 215–227. Низка публікацій присвячена саме неіндустріальній Донеччині і Луганщині у збірнику: Олег Савчук, упор., *Північна Донеччина. Час, події, люди: Зб. наук. Праць* (Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018); Геннадій Єфіменко, «Населення Донбасу – це переважно нащадки росіян, привезених ешелонами в 1933–1943 рр. після Голодомору?» (23.05.2015), доступ 06.01.2019, Ліббез. *Історичний фронт*, http://likbez.org.ua/ua/russian_farmers_1933-34.html. та багато інших.

⁶ Презентації книги відбулися у Краматорську, Слов’янську, Костянтинівці, Добропіллі, Покровську, Северодонецьку в жовтні 2018 р., у Харкові в листопаді 2018 р., а також у Києві (травень 2018 р.) і Львові (вересень 2018 р.) Див., зокрема: “Неунікальний регіон, но уничтожать промышленность – непродуктивно. Разговор с автором книги о моногородах Донбасса”, *Новости Донбасса*, 7 червня 2018 р.; Блог історика, краєзнавця Павла Белицького: <http://pabel92.wixsite.com/rud-lozivska/single-post/2018/10/03/МОНОМІСТА-ДОНБАСУ-НЕФЕНОМЕНАЛЬНИЙ-ФЕНОМЕН>.

дискурсами, серед яких найбільш помітними є бізнесова та робітнича історія. Представники першої спирались на джерела, що їх залишили містотвірні компанії, і наголошували на внеску цих підприємств в освоєння регіону. Представники другої фокусували увагу на соціальних проблемах, пов'язаних із промисловим розвитком: важкість праці, виробничий травматизм, пиятика, перенаселеність регіону, трудові конфлікти тощо. І сьогодні книги, які написали історики містотвірних підприємств та історики соціальної історії цих міст, – немов про різні світи. Ми спробували поєднати ці підходи через розуміння цілей творців джерел.

Наприклад, концепт «дикого степу» був «розкручений» самими містотвірними підприємствами. Засновники цих підприємств у корпоративних альбомах, періодичних виданнях та на фотографіях зображували Донбас до своєї появи як голий степ із примітивним економічним розвитком. Себе вони відповідно визначали як агентів цивілізації та модерності. Насправді підприємства прийшли не на порожнє місце, але зміни, що відбулися впродовж півстоліття, справді були неймовірні. Компаніям міт про перетворення «голого степу» на сучасне технологічне суспільство був вигідний як для створення позитивного публічного образу, так і для боротьби із зазіханнями на суверенітет з боку деяких громадських активістів робітничих поселень і з боку земств та місцевої аграрної еліти. Образ першопрохідника-цивілізатора надавав містотвірним підприємствам моральне право на встановлення власних порядків на своїх територіях.

Аграрні еліти, згруповані навколо земств, своєю чергою, заохочували дослідження земськими лікарями санітарного та епідеміологічного становища заводських та шахтарських поселень Донбасу, які свідчили про «нездорове» життя їхніх мешканців. Цю критику земства використовували в боротьбі з монополією влади містотвірних підприємств у промислових поселеннях.

Категорія «промислове мономісто» об'єднує доволі різні за рівнем розвитку поселення, до того ж з високим ступенем соціального розшарування. За бажання у джерелах можна відшукати аргументи для створення чи то романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками, чи то демонізованого образу тотальної експлуатації й несвободи.

Сучасні економічні проблеми України та її швидка деіндустріалізація посилює скепсис щодо економічних успіхів регіону в минулому. Розглядаючи економічний розвиток Донбасу через призму колоніального нарративу, деякі українські історики зазначають, що індустріалізація регіону не була такою вже успішною. Мовляв, царський уряд в Україні розвивав сировинне виробництво, тоді як оброблення цієї сировини відбувалось у центрально-російських районах. Такий підхід є типовим прикладом перенесення сьогоденішніх реалій на історичні. Наприкінці XIX ст. металургія та машинобудування були найбільш технологічною та капіталомісткою індустрією. Російський уряд зумів створити умови, за яких на Донбас прийшли провідні фінансово-промислові європейські компанії. Індустріалізація регіону відбулась із мінімумом державних капіталовкладень. Проект промислового освоєння Донбасу та Придніпров'я став можливим зав-

дяки залученню економічних, трудових та інтелектуальних ресурсів багатьох міст і сіл Російської імперії та Західної Європи.

Завдання промислового освоєння Донбасу було виконано, і регіон, який до того був на периферії бізнесових інтересів, перетворився на один із головних індустріальних районів Європи. Донбас став основою успіху імперської, а потім радянської економічної модернізації. Однак із плином часу саме розуміння успіху зазнало змін. Як і в інших регіонах світу, індустріальний ривок мав свою ціну. Велика промисловість дуже ефективна у переробленні природних ресурсів, але при цьому спустошує довкілля. Вона ґрунтувалась на важкій виснажливій фізичній праці, але також давала роботу масам трудових мігрантів із сільської місцевості, яким дозволила переселитись у міста.

Праця на донбаських промислових підприємствах в описах сучасників постає такою потворно важкою і небезпечною, що складно повірити в те, що хтось зголошувався на неї добровільно. Проте все-таки індустріалізація регіону здійснювалась на засадах вільного ринку праці. На початковому її етапі окремі промисловці й регіональні держслужбовці пропонували проекти, що передбачали адміністративні заходи з прикріплення робітників до підприємств, тобто позаекономічний примус. Проте більшість промисловців не підтримала цієї ідеї, а навпаки, апелювала до уряду, просячи його спростити внутрішню паспортну систему, завдяки чому робітники могли би бути мобільними. Отже, переїм ринковий підхід, і підприємства мали мотивувати робітників до праці економічними засобами. «Примусовості» праці під час імперської індустріалізації Донбасу було стільки ж, скільки на тогочасних вугільних та металургійних підприємствах Пенсильванії чи Руру. Говорячи про радянський період, у нашій книзі ми описуємо примусові та «добровільно-примусові» методи залучення робочої сили, але також наголошуємо на тому, що праця на підприємствах Донбасу для багатьох ставала порятунком (як-от для селян у періоди голоду чи для колишніх військовополонених, які так не потрапляли до ГУЛАГу), способом втечі та зміни соціальної ідентичності, а ще для багатьох – дуже ефективним соціальним ліфтом (із можливостями подальшої освіти й кар'єри).

Промислове мономісто Алла Петренко-Лисак бачить як «антимісто», якому бракує «комфортних умов життя, комунальних сервісів, інфраструктури для духовного розвитку особистості». За сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жакливі. Як ми вже зазначали вище, промислові мономіста у певні моменти часу мали різний рівень розвитку. Але говорити про умови життя в цих поселеннях є сенс у порівняльній перспективі. В імперську добу більшість робітників заводських та шахтарських поселень прийшла у промисловість із села. Там їхню особисту свободу обмежувала сільська громада, а часто ще й патріархальна сім'я. Соціальна інфраструктура сіл була гірша, ніж у заводських та шахтарських поселеннях. Ба більше, частина кваліфікованих робітників мала доступ до модерного комунального сервісу, раніше доступного лише для аристократів та економічної еліти. Навіть некваліфіковані робітники отримували доступ до медичного сервісу, початкової освіти, закладів постійної торгівлі, соціального страхування

(з поч. ХХ ст.) та інших інфраструктурних об'єктів, чого переважно бракувало на селі. Загалом зіставлення з іншими населеними пунктами регіону показує, що умови життя в заводських та шахтарських поселеннях були *не гірші* від тих умов, які мали мешканці сіл і міст аналогічного розміру.

Швидкий розвиток заводських та шахтарських міст породив синдром «болісного зростання». Вибуховий характер приросту населення майже зводив нанівець зусилля адміністрацій з удосконалення соціальної інфраструктури. Хоча протягом 1870–1917 рр. умови праці та життя робітників загалом були помітно поліпшені, навіть протягом 1910-х рр. в описах сучасників ці умови (особливо за стандартами ХХІ ст.) постають як потворно тяжкі. Модерні технології та провідні європейські фінансові організації в заводських та шахтарських поселеннях співіснували з примітивними формами економічного примусу, виснажливою фізичною працею, злиднями.

Зрештою, також самоочевидним для будь-якого професійного дослідника є те, що застосовувати сучасні визначення і вимоги до міст ХІХ–ХХ ст. антиісторично. Так само мітологічний характер мають бінарні протиставлення міста й села, у яких (залежно від уподобань мовця) місто може поставати чи то як ієрархічно вища форма організації життя, чи то як чужа до всього українського (читай – традиційного, буколічного, чистого і народного) потвора, а село – відповідно як bastion відсталості чи колиска нації. У рамках такого мислення, справді, промислові поселення постають як *недо*-міста, що не мають позитивних рис жодної з «чистих форм». Та насправді багатий досвід урбаністичних студій свідчить про надзвичайне різноманіття форм поселень в історії, які не будуть вкладатися у прості класифікаційні схеми⁷. Межа між містом і селом може виявлятися примарною, що унеможливорює ієрархічне розташування цих категорій.

Іншим закоріненим стереотипом щодо мономіст є недорозвиненість культурної сфери. Однак насправді стосунки між індустрією і культурою були зовсім неоднозначними. З одного боку, безумовно, у зорієнтованому на промислове виробництво поселенні заклади освіти, науки, культури з'являлися поступово, лише після зведення самих виробничих об'єктів і житла. З другого боку, саме розвиток індустрії стимулював також і запит на освічені кадри, яких запрошували на роботу з багатьох країн світу, а також випускали в місцевих закладах, від початкових шкіл до Катеринославського гірничого училища. Саме індустрія генерувала додаткові кошти (причому дуже немалі), які могли витратити на амбітні інфраструктурні проекти, архітектурні рішення та культурні інституції – як у самих мономістах, так і в навколишніх селах. В імперську добу левова частка коштів на земські соціальні проекти Донбасу надходила від податку на підприємства важкої промисловости. Один із важливих прикладів зв'язку між промисловістю та розвитком соціальної інфраструктури – Медико-механічний

⁷ Див., зокрема: Jane Roebuck, *The Shaping of Urban Society. A history of City Forms and Functions* (New York: Charles Scribner's Sons, 1974). На українському матеріалі: Вікторія Константінова, упор. *Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям)* (Київ, 2012).

інститут (Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка), створений 1907 р. в Харкові за рішенням З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Одним із найбільш яскравих прикладів зв'язку індустрії і культури є Дружківська студія художнього мистецтва, що існувала ще з 1920-х рр. за підтримки Дружківського машинобудівного заводу. Саме завдяки збігу ініціативи «знизу» від окремих активістів, можливості фінансування від заводу та ідеологічної підтримки державою «народного мистецтва» стала можливою ця надзвичайно успішна інституція, яку, здавалося б, неможливо уявити у промисловому містечку далеко від культурних столиць. З огляду на цю важливу роль індустрії як генератора ресурсів не дивним також є і той факт, що краєзнавчий рух на Донбасі – один із найбільш розвинених на тлі інших регіонів України. Ідеться передусім про спадок численних корпоративних музеїв, клубів і гуртків, які існували завдяки підтримці підприємств. Подібно індустрія давала ресурси для спортивної інфраструктури. І врахування цього чинника дозволить нам в інший спосіб подивитися на поширені локальні стереотипи: якщо для багатьох Северодонецьк асоціюється із лише сумновідомим сепаратистським з'їздом 2004 р., то знання про зв'язок між заводом і інфраструктурою допоможе пояснити, що справа зовсім не в особливій схильності цього міста до сепаратизму, але в наявності саме в ньому (завдяки хімічному комбінату «Азот») найбільшого в Україні льодового палацу, де було найзручніше (і напевно – найпафосніше) провести зібрання «депутатів усіх рівнів».

Нарешті, ще одна мітологічна бінарна опозиція, що її часто використовують для опису Донбасу, – це протиставлення «прагматизму», «конкретности», орієнтації на споживацькі цінності та «ідеалізму», «патріотизму» й «лицарства». Наша книга передусім прагнула відійти від героїчно-мартирологічної історії до історії соціальної і повсякденної – яка не так ставить героїв на п'єдестали чи повчально засуджує зрадників і ворогів, як прагне розуміти всю повноту життя через увагу до практик повсякденного життя і виживання, використання соціальних ліфтів і мікросаботажу владних порядків, творення соціальних зв'язків і практики дозвілля. Саме цей підхід дозволяє не мітологізувати уявну велику «владу», але також побачити, як влада твориться і відтворюється на мікрорівні, як у цьому процесі беруть участь пересічні люди у щоденній взаємодії. І в такий спосіб замислитися про співвідповідальність у творенні історії без перенесення усіх провин чи то на велику «владу», чи то на певні соціальні чи регіональні спільноти. Хоча наша книга містить історії також про справжніх лицарів, як-от Петра Григоренка та Олексу Тихого, вони, однак, постали у книзі як люди, а не монументи з п'єдесталу.

«...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», – так закінчує свій розділ «Ландшафти Донбасу» в нашій книзі Тетяна Портнова⁸. Нам лишається тут лише повторити цю влучну крилату фразу.

⁸ Імовірно, уперше фразу «Краса в очах того, хто дивиться» вжила письменниця Маргарет Хангерфорд 1878 р. в романі «Моллі Бон».